

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban

– Tisztelt gazdánk! Le lehet innen a villából menni a vízhez?
– Le lehet. Mit akar ott?
– Fürödni.
– Fürödni?
[...]
– Nálunk csak a zsidó fürdik meg a kácsa.¹

Bevezetés

A 21. századból visszatekintve gyakori tapasztalat, hogy a Balaton melletti tömeges fürdőturizmus mai képét – olyan, marketingcélokra számtalanszor felhasznált² állandó szövszerkezetek által, mint a „magyar tenger”³ – alapvetőnek tekintjük, és visszavetítjük a múltba, elfelejtvén, hogy a tóban fürdés kulturális gyakorlata egy legfeljebb százharminc éves hagyományra vezethető vissza. Megtévesztő lehet persze, hogy a Balatonról szóló 18–19. századi irodalmi szövegek egynémely darabja kifejezetten „turisztikai” fókuszúnak tűnik – végtére is az első, kifejezetten a Balatonhoz kötődő 1777-es verseskötet a füredi savanyúvíz dicséretéért íródott;⁴ Vörösmarty Mihály *A füredi szívhalászat* című beszélya⁵ is fürdői környezetben játszódik, és a reformkori lapok tárcarovatai is tele voltak (más fürdőhelyek mellett) a Balaton társadalmi életét tematizáló beszámolókkal.⁶ Ezek a szövegek azonban egy szűkebb

¹ EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, II., Bp., Révai, 1901 (a továbbiakban: EÖTVÖS 1901/b) 184.

² Lásd: SCHLEICHER Veronika, *Helyek és színek. A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában = Színre vitt helyek*, szerk. FEJŐS Zoltán, Bp., Néprajzi Múzeum, 2011, 101.

³ A tenger mint toposz Balatonnal kapcsolatos megjelenését számos 19. századi szöveg bemutatása során elemezte: KOVÁCS Krisztina, „magyar tenger” – egy metafora története = *Jer, nézd a Balatont. Reformkori művelődéstörténeti szemináriumok és konferenciák. Badacsony 1999–2002*, szerk. FÁBRI Anna, ÁCS Anna, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2007, 7–20. A szókapcsolat eredetéről lásd: RÁ CZ János, *A „magyar tenger” metafora*, Magyar Nyelv, 2013, 4. sz., 448–451.

⁴ FEJÉR Antal, *A füredi savanyú víznek hasznáruul ki adott versek, mellyeket nemzeti és vitézleő Fej- ér Antal tekintetes, nemes heves, és külső Szólnok törvényesen egybe kaptoltt megyének Tábla Birája, ... a Füredi Savanyú Víz Forrásánál maga, és másoknak mulatságára múltt 1777-dik Esztendőben Sz. Jakab Havában irtt*, [Balatonfüred], 1777, [4] p.

⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *Beszélyei és regéi 1829–1837*, Bp., Franklin-társulat, 1901, 111–146.

⁶ A reformkori magyar sajtó Balatonhoz kötődő cikkeit kimerítően ismerteti: ANTALFFY Gyula, *A reformkor Balatonja*, Bp., Panoráma, 1984, főként: 47–78; KOVÁCS Emőke, *A Balaton a 19. század első*

(Balatonfüreden, Keszthelyen és Hévízen létesült) gyógyturizmushoz – savanyúvíz-iváshoz, forrásvízes fürdőzéshez – kapcsolódtak, és a mai értelemben vett üdülés, „strandolás”, azaz közvetlenül a tóvíz kihasználása csupán a század utolsó harmadában indult meg.⁷ A déli vasút 1861-es megépülése, amely felgyorsította a déli part infrastrukturális fejlődését, erőteljes hatást gyakorolt a part menti turizmus kialakulására is,⁸ ugyanakkor – Kósa László monográfiája alapján – a tó vizében történő fürdés még a 1880-as években is inkább furcsa, idegenkedést kiváltó, mint elterjedt szokás volt a Balaton-melléken.⁹

Dolgozatomban arra a rövid, ám annál fontosabb periódusra szeretném irányítani a figyelmet, amelyben a Balaton melletti széles körű fürdőturizmus első intézményes struktúrái kialakultak: a 19. század utolsó negyedére, az 1875 és 1900 közötti időszakra és annak reprezentatív művére: Eötvös Károly balatoni utazásaira.¹⁰ Ez a szövegcsoport, amely a Balaton irodalmi megjelenítésében majdnem egyedülálló módon¹¹ – egyéb-

felének hírlapirodalmában = *Jer, nézd a Balatont... i. m.* 51–70; Kovács Emőke, *A régi idők Balatonja*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2013, 41–78. A balatonfüredi reformkori fürdőélet társadalomtörténetéhez lásd: KATONA Csaba, *Fürdővendégek Balatonfüreden, különös tekintettel Szabolcs megyére és Nyíregyházára = Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*, XIV, szerk. Galambos Sándor, Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2000, 133–156 és UŐ, *Füred és vendégei. Egy fürdőhely és társadalma az 1840–60-as években*, Korall 3(2002), 7–8. sz., 56–77. A fürdőéletet népszerűsítő, tudtommal egyetlen számot megért 19. századi magyar periodika: *Nayad. Fürdő-album*, első évf., szerkesztik: BALÁZS Sándor, HUSZÁR Imre és RÓZSAÁGI Antal, Pest, Lauffer és Stolp tulajdona, 1863, 152 p.

⁷ Dr. PÁLOS István, *Az üdülőforgalom fejlődése a számok tükrében = Balaton monográfia*, szerk. Dr. TÓTH Kálmán, Bp., Panoráma, 1974, 430; Dr. ZÁKONYI Ferenc, *A balatoni üdülés, üdültetés és idegenforgalom története = Uo.* 486–489; valamint Dr. GERTIG Béla, *A Balaton üdülőkörzet forgalmának néhány gazdaság- földrajzi jellemzője, különös tekintettel a természeti adottságok és a társadalmi-gazdasági szerkezet kapcsolatrendszerének kialakulására = A Balaton és az idegenforgalom*, szerk. Dr. GERTIG Béla, Dr. LEHMANN Antal, Pécs, JPTE, 1985, 47–48.

⁸ MOLNÁR György – TAR Ferenc, *Fürdő-kultúra és hajózástörténet*, Keszthely, Balatoni Múzeum, 1988, 5–9.

⁹ KÓSA László, *Fürdőélet a Monarchiában*, Bp., Holnap, 1999, 46–52.

¹⁰ EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, I. Bp., Révai, 1901, 301 p. (a továbbiakban: Eötvös 1901/a); Eötvös 1901/b; UŐ, *A balatoni utazás vége*, Bp., Révai, 1909, 318 p. (a továbbiakban: Eötvös 1909).

¹¹ A Balatont nemzeti aspektusból fölülértékelő szövegkorpuszból fontos megemlíteni még Garay János 1848-as verseskötényét a *Balatoni kagylókat* (GARAY János, *Balatoni kagylók*, Bp., a szerző kiadása, 1848, 62 p. [Hasonmás kiadás, Zöld Kalamáris Bt., 2008]). A kötetet részletesen elemzi: LÁSZLÓ Ferenc, *Garay János: Balatoni kagylókból – egy költeményfüzér a Balaton kultuszának szolgálatában = Jer, nézd a Balatont... i. m.* 71–84. Emellett kiemelhető Jókai Mór egy rövid 1858-as útirajza, „A magyar Tempevölgy” (JÓKAI Mór: *Cikkek és beszédek (1850–1860)*, II., s. a. r. H. Törő Gyöngyi, Bp., Akadémiai, 1968, 54–69), amelynek elmélyült értelmezését lásd: SZAJBÉLY Mihály, *Álom Otthon Államról. A magyar Tempe völgyévé rajzolt Balaton = „Mester Jókai”*. A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., Ráció, 2005, 87–104.

ként az Alföld¹² vagy Erdély¹³ regionális reprezentációjához képest meglehetősen későn¹⁴ – expliciten a térség nemzetesítését, nemzeti tájjá kanonizálását tűzte ki célul,¹⁵ egyszersmind tükrözte a balatoni turizmus századvégi fejlődésének is. 1875-ben zajlott le az a bizonyos „utazás a Balaton körül”, amelynek során Eötvös barátaival (az erdélyi Gyulai Pállal, Nagy Miklóssal, Salamon Ferencsel, Szilágyi Sándorral és a dunántúli Szentirmay Józseffel) körbejárta a Balatont, és 1900-ban jelent meg ennek az utazásnak az emlékét – némileg töredékes formában – rögzítő kétkötetes mű. Míg Eötvös 1875-ben a fürdőturizmustól majdhogynem érintetlen vidéken kalauzolhatta végig vendégeit, 1900-ban az *Utazás a Balaton körül* két kötete és annál is inkább *A balatoni utazás vége* 1909-es megjelenésekor a tó környéke már egy egészen más kultúra képét mutatta.

Eötvös írásai – tézisem szerint – érzékeltetik az utazás és a mű létrejötte között eltelt negyedszázad változásait, és reflektíven viszonyulnak ezekhez. Miközben céljuk egyfajta nemzeti narratívába ágyazni a Balatont és vidékét, ezzel együtt megteremteni a térség egységes, autonóm (irodalmi) identitását, az időközben kialakult tömegesedő turizmus hatásaival is számot vetnek. Jóllehet a nemzetépítés mint eszme sajátos megjelenése Eötvös Balaton-köteteiben több más aspektusból is megközelíthető,¹⁶ jelen

¹² SÁRKÁNY Oszkár, *A tájesszé változásai a magyar költészetben Petőfigig*, Bp., Kertész József Nyomdája, 1935, 61–84 és Uő, *Magyar tájsszélelet*, Magyarságtudomány, 1942, 4. sz., 253–258; ALBERT Réka, *Tájak és nemzetek*. Bp., MTA, 1997, 38–58 és Uő, Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére. *Korall* 37(2009), 11. sz. 26–40; DREXLER Dóra, *Táj és tájértelmezés*, Bp., Akadémiai, 2010, 176–178.

¹³ T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén* = Uő, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press, 2008, 13–99 és Uő, „Erdély népei” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban = Uo. 100–193.

¹⁴ A „késői” kanonizáció talán magyarázatra szorul. A Balaton irodalmi reprezentációjának már volt egy jelentős „aranykora” a 18–19. század fordulóján Palóczy Horváth Ádám, Kiss János, Berzsényi Dániel, Kisfaludy Sándor és számos mára kevésbé ismert költő munkái által (erről lásd: SÁRKÁNY, *A magyar tájsszélelet... i. m.* 53–60; VÖRÖS Imre: *Természetszélelet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 54–77). Mindazonáltal „nemzeti táj”-ként a fenti okfejtésben és a dolgozat további részében is össznemzeti / népies értelemben vett nemzetiesített térre gondolok, Albert Réka idézett terminológiája alapján (ALBERT, *Tájak és nemzetek... i. m.* 24–25 és 57–58.), amely diskurzus az 1840-es évektől válik meghatározóvá az Alföld és Erdély esetében. Mindehhez képest Eötvös Károly nagy hatású Balaton-kötetei valóban késői fejleménynek tekinthetők.

¹⁵ Mindez tetten érhető már az *Utazás...* első oldalai egyének sokat idézett szöveghelyén: „A Balaton ábránd és költészet, történelem és hagyomány, édes-bus mesék gyűjteménye, különös magyar emberek ősi fészke, büszkeség a múltból s ragyogó reménység a jövőre. Se mérnök, se tudós, se állatbuvár azt igazán felismerni sohase lesz képes. Utazó kell ahhoz, aki egytuttal költő és történetíró [...]” EÖTVÖS 1901/a, 5. Ekképp elemzi az első két kötetet Lukáts János olvasmányos esszéje is: LUKÁTS János, *Egy évszázad – Balatonban elbeszélve. Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül* = Uő, *Könyvekről. A magyar próza magánolvasatban*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2012, 5–13.

¹⁶ A köteteket más aspektusban elemeztem korábban, lásd: RADNAI Dániel Szabolcs, *A 'Magyar tenger' helye a nemzeti tájban. Kanonizációs törekvések Eötvös Károly balatoni utazásaiban* [a konferencia előadás tartalmi összefoglalója] = 16. *VMTDK-Rezümékötet*, szerk. CSÁNYI Erzsébet, Újvidék, Vajdasági Magyar Kollégium, 2017, 30–31; Uő, *Kisfaludy Sándor portréja és a nemzeti irodalom képe Eötvös Károly balatoni*

dolgozatban kizárólag a Balaton turizmusképeének szövegbeli megkonstruálására fókuszálok. Elsőként röviden vázoló Eötvös kanonikus irodalomtörténeti pozícióját és ennek hatását műveinek az értelmezésére, majd a Balatonnal kapcsolatos szövegek elemzésének segítségével vonok le következtetéseket a századfordulós fürdőturizmus reprezentációjáról.

Eötvös Károly balatoni utazásai

Eötvös Károly (1842–1916) furcsa, izgalmas alakja a 19. század végi magyar irodalom történetének. A Mikszáth kortársaként tevékenykedő mezőszentgyörgyi születésű jogász, majd képviselő, az *Egyetértés* függetlenségi lap vezércikkírója, az Abbázia Kávéház „Vajda” néven emlegetett örök adomázója és tarokkmestere, a tiszaezlári vérvádban perbe fogott zsidók védőügyvédje – noha már az 1870-es években is írt és jelentetett meg szépirodalmi írásokat – majdnem hatvanadik életévét is betöltve, 1899-ben fogott „összes művei” megírásához. Tekintve, hogy a huszonnégy kötetre terjedő kései irodalmi termésével és hatalmas volumenű publicisztikai munkásságával foglalkozó szakirodalom viszonylag csekély¹⁷ (a róla szóló, egyébként kifejezetten informatív monográfia mindössze negyvenhét oldal),¹⁸ és a 21. századi diskurzusban sem nyert megújulást életművének az értelmezése, irodalomtörténeti helye egységesen körvonalazható.

Többnyire nagy emlékezőként, főként a dunántúli (Balaton-vidéki, bakonyi) nemesi családok életéből merítő, anekdotákból soha ki nem fogyó krónikásként beszélnek róla, ki „a 48-as hősi nemzedék kis és nagy tetteit gyűjti szorgalmasan egy fél életen át, hogy azután írásban is megmentse az utókor számára”.¹⁹ Megrögzött nosztalgizáló, a régi nemesi, táblabírói világ „aetas aurea”-jának őrzője,²⁰ aki szinte már-már anakronisztikus, „soviniszta” hittel és szeretettel viszonyul nemzetéhez,²¹ kinek nemesi-nemzeti

utazásaiban = Szakkollégiumi füzetek, 5, szerk. BÍRÓ Gyöngyvér, Szeged, Móra Ferenc Szakkollégium, 2018, 51–63.

¹⁷ Eötvös publicisztikáiból, kortársi recepciójából és későbbi, 20. századi értelmezéseiből válogat a következő kötet: *Eötvös Károly 1842–1916*, szerk. ALEXA Károly, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét, 1996, 1 sz., 246 p. Az irodalomtudományi diskurzus érdektelensége ellenére Eötvös munkássága jól kutatható. Folyóiratokban és kötetekben megjelent műveinek, valamint 1986-ig terjedő recepciójának bibliográfiája elérhető az interneten is, lásd: TÓTH Jánosné, *Eötvös Károly bibliográfia*, szerk. MADARÁSNÉ SZAKMÁRY Katalin, Veszprém, Veszprém Megyei Bibliográfiák, 1987, 329 p., <http://mek.oszk.hu/00000/00009/html/index.htm> HTML-szerkesztés: SZABOLCSI József (utolsó megtekintés: 2017. november 4.)

¹⁸ HERCZEGH Matild, *Eötvös. Károly*, Bp., [magánkiadás], 1928, 47 p.

¹⁹ GERGELY Gergely, *Eötvös Károly = A magyar irodalom története 1849-1905*, főszerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 923.

²⁰ NÉMETH G. Béla, *Egy vidékies „aetas aurea” múzeumának őre: Eötvös Károly = Uő, Századutóról, századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 203.

²¹ HERCZEGH, *Eötvös... i. m.* 35.

liberalizmusában²² összeegyeztethető volt Kossuth és Deák feltétlen szeretete,²³ és aki számára „[...] csak a magyar ember tökéletes ember. Persze [...] elsősorban a mezőszentgyörgyi, Balaton-felvidéki, kivált, ha kálvinista, s persze, ha aranybullás nemes”²⁴ Irodalmi munkásságát rendszerint közéleti tevékenységéhez kötik: néhány év alatt született, belső fejlődést és bármiféle (formai, tartalmi) irányt nélkülöző életművének²⁵ majdnem teljes egésze emlékező próza, amely az asszociatív alapú műfajok (anekdota, szokásrajz, eseménykrónika, zsánerkép stb.) régre visszanyúló hagyományát folytatja.²⁶ Ezek között, úgymond a „műfajnélküliségben”²⁷ helyezkedik el életműve, amely egyben a „népnemzeti iskola” egyik utolsó kései gyümölcse.²⁸ Irodalmi értékét pont ebben határozzák meg: az orális epikai műfajaihoz való kötődésében, prózája könnyed élőbeszédszerűségében, továbbá emlékezésének megengedő, néhol melankolikus, önironikus, de semmiképp sem gúnyolódó humorában, amely kortársához, Mikszáthhoz közelíti.²⁹

A recepció ismertetése tovább is folytatható lenne, elég azonban arra felfigyelni, hogy irodalomtörténeti pozicionálásának néhány reprezentatív szövege alapján egy egységesnek tetsző, megoldatlan kérdések nélküli, komplett Eötvös Károly lép elénk.³⁰ Kétség a szakirodalomban legfeljebb a tekintetben van, hogy Eötvös fent is említett paradox *nemesi liberalizmusa* vajon okozott-e belső disszonanciát az írónak, és hogy ez vajon mennyire érhető tetten a műveiben. Németh G. Béla mellett érvel, hogy Eötvös „történelem előtti”, naivan magabiztos, differenciálatlan, analízist nélkülöző

²² NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 204–205.

²³ GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 925.

²⁴ NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 214.

²⁵ GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 924.

²⁶ NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 212.

²⁷ RUBINYI MÓZES, *Eötvös Károly = Uő, Emlékezések és tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1962, 162–163.

²⁸ GERGELY, *Eötvös Károly... i. m.* 924.

²⁹ SZALAY KÁROLY, *Humor és satíra Mikszáth korában*, Bp., Magvető, 1977, 542–554.

³⁰ A szakirodalom e helyütt felvonultatott szövegeinek az egyoldalúsága magyarázható a kritikai munkák születésének kontextusával is. Míg Herczegh Matild 1928-as „monográfiája” tulajdonképpen egy puszta életrajzi bemutatás Eötvös műveinek formai és tartalmi ismertetésével, illetve Szalay Károly 1977-es könyvfejezete speciálisan Eötvös humorával (írásmódjával, stílusával) foglalkozik, Rubinyi Mózés (1962), Gergely Gergely (1965) és Németh G. Béla (1985) dolgozata kifejezetten egy irányba mutat. Jelesül – a két évtizedes időbeli eltéréstől függetlenül – mind a három szöveg a marxista irodalomszemlélet „progresszió-centrikus” diskurzusában született meg, így gondolatmeneteik látens elvárása a „haladó” társadalmi fejlődéssel kapcsolatos reflexiók számonkérése a szerzői életművön. Nem véletlen tehát, hogy ezek a szövegek Eötvös Károly munkássága kapcsán megkétszerezte, a régi rendi Magyarország iránti nosztalgia visszágairól, s a szabadelvű gondolkodás és a konzervatív társadalomkritika feloldhatatlan konfliktusáról írnak. (Annak ellenére, hogy mindezek nem specifikusan Eötvös Károlyra, hanem magára a korszak politikai gondolkodására jellemző szimptomák.) Ehhez kapcsolódik az is, hogy értékelendő momentumait (stílusát, nyelvét, elbeszélő tehetségét stb.), kimondva, kimondatlanul a nagyobb volumenű (és persze a marxizáló értelmezések számára „haladóbb”) Mikszáth Kálmánhoz való hasonlatosságában jelölik meg. A recepciónak erre a fajta sugalmazottságára Takáts József hívta fel a figyelmemet, amelyért hálával tartozom.

gondolkodásában mit sem számítanak az önellentmondások,³¹ Rubinyi Mózes ezzel szemben így ír: „Az írásban a feudális múlt rajongó mesemondója, a politikában a liberális eszmék elszánt bajnoka. Ez a kép összeférhetlenséget mutat, két ellentétes világ ütközött meg benne, sokszor tragikus, sokszor komikus keretek között. Ez az ellentét erkölcsi világgépét is megingatta, és etikai kérdésekben ingadozóvá tette.”³² Dolgozatomnak nem célja az Eötvös-œuvre komplett újakanonizálása,³³ de jól érzékelhető, hogy a fenti tömör jellemzés milyen mértékben egysíkú és homogenizáló, és ehhez képest mennyivel sokrétűbb életműről van szó. Eötvös Károly újraértékelését, az erről való gondolkodást, ahogy Praznovszky Mihály írja, nehezíti, hogy rengeteg történelmi ismeret szükségeltetik (Mikszáth Kálmánhoz hasonlóan) az 1860-as évek végétől folyamatosan publikáló, egyszersmind jogészként működő, majd az 1870-es évektől 1910-ig képviselőként, aktív politikusként tevékenykedő, rengeteg kapcsolattal rendelkező közéleti ember életének átfogó megismeréséhez.³⁴ S ennek a pályának csupán egy része az a huszonnégy kötetből álló, már eredendően „életműkiadásnak” indult irodalmi termés, amely csak néhány karakterisztikus vonásával van jelen az irodalomtörténetben.³⁵

Eötvös Károly programszerű irodalmi működésének első és talán legsikeresebb darabja az *Utazás a Balaton körül* című kétkötetes munka, amelynek néhány része már korábban, az 1880-as években megjelent különböző újságokban.³⁶ 1899–1900-ban a *Gróf Károlyi Gábor följegyzései* című regényes életrajzzal együtt több lap (*Egyetértés*, *Nagyváradai Napló*) folytatásokban kezdte közölni, végül pedig Révai kiadásában 1900-ban kötet formájában is megjelent. „Egy hosszú kiadói pálya végén – írja Révay Mór János 1920-ban – megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának.”³⁷ Ami piaci sikerrel is párosult: „[...] Eötvös Károly könyvtárusi sikere is [...], mondhatni fenomenális volt. Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18–20,000 példányban keltek el [...]” – írja a könyvkiadó, ám „[a] milyen gyorsan felkapta [...] a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szűnt az iránta való

³¹ NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 215.

³² RUBINYI, *Eötvös... i. m.* 159.

³³ „[...] nem Eötvös lesz az első magyar író, közgondolkodó, akinek helyét, szerepét, éppen az árnyaltabb megítélése érdekében, újra kell gondolnunk a dualizmus Magyarországon” – írta Praznovszky Mihály 1996-ban. PRAZNOVSZKY Mihály, *A dunántúli táj mint művészeti élmény és történelmi emlék Eötvös Károly életművében* = *Uő, Tájirodalom*, Veszprém, Vár Ucca Tizenhét Könyvek, 1996, 151.

³⁴ PRAZNOVSZKY, *A dunántúli táj... i. m.* 151–152.

³⁵ Az „újabb” szakirodalomból kiemelném Csűrös Miklós dolgozatát, amely árnyaltan, több szempontból próbálja Eötvös munkásságát történelmi, tudományos és esztétikai kontextusba helyezni. Lásd: CSÜRÖS Miklós, *Eötvös Károly művészeti és irodalmi nézeteiről. Szemelvények és kommentárok* = *Uő, Költők, írók, mitológiaiák*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2004, 64–75.

³⁶ PRAZNOVSZKY, *A dunántúli táj... i. m.* 152.

³⁷ RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai II.*, Bp., Révai, 1920, 87.

érdeklődés”.³⁸ Ebből adódik, hogy mire a 1875-ös tulajdonképpeni balatoni utazás történetét befejező mű, *A balatoni utazás vége* 1909-ben, éppen Eötvös Károly politikai pályájának végső hullámvölgyében³⁹ megjelenik, addigra az *Utazás...* már hetedik kiadásánál tart, így késői folytatása érthetően nem érhetett el számottevő sikert (csak később, 1930-ban lett első ízben új kiadása).⁴⁰

A folytatásokban íródott,⁴¹ műfaji értelemben vegyes tartalmú (adomát, novellisztikus betéteket, leíró jellegű rajzolatokat egyaránt tartalmazó) *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* című műveket fogom tehát a következőkben a balatoni fürdőturizmus több szempontú megközelítéséhez elemezni. Azért kezelem egységes alkotásként a két művet, mert noha részleteik időben nagyon távol születtek egymástól, és könyvformátumú közlésük között is eltelt kilenc év, mégis ugyanazon fragmentált történetet, ugyanazt a sokszorosan megszakított cselekményszálát folytatja 1909-ben Eötvös, amelyhez majd’ tíz évvel korábban hozzákezdett. A narratív kapcsolaton túl – és dolgozatom szempontjából ez a döntőbb – a két szövegcsoporthoz egyazon probléma: a Balaton és vidéke „felfedezése”, bemutatása köré szerveződik. A Dunántúl- és Balaton-tematika egyébként Eötvös számos művében megjelenik,⁴² e kettő azonban meglátásom szerint célzottan egyetlen (lazán szervezett) koncepció része. Lássuk hát, miként látta a fejlődésnek induló balatoni turizmust az alkotás, amely a századforduló küszöbén megszületvén – addigi szinte zavarba ejtő egyedüliségével és későbbi kivülállásával – a balatoni irodalom reprezentatív szövege lett, és amelyről Illyés Gyula (maga is balatoni szerzőként) még 1963-ban is azt írja: „Eötvös Károly háromkötetes nagy műve mindmáig az *egyetlen* szépírói ábrázolás a Balatonról.”⁴³ [Kiemelés – R. D. Sz.]

Turizmus és nemzetépítés összefüggései a balatoni utazásokban

A balatoni térség (az északi és déli partvidék egyaránt), mint a bevezetőben kitértem rá, jelentős kulturális változásokon ment keresztül az 1870-es évek vége és a századforduló között, amelyben jelentős szerepe volt a fürdőturizmusnak. Mindkét partnak szinte

³⁸ Uo. 97.

³⁹ 1909-ben a „választáson ismét Budapest VII. kerületének jelöltje, de most nem jut mandátumhoz. [...]” 1910-ben „[b]elépett a Nemzeti Munkapártba, amely Khuen-Héderváry miniszterelnökségével a Deák-politika újjászervezését célozta. Ez a politikai páfordulás végleg népszerűtlenné tette. Az Erzsébetvárosban ismét jelölték, de megbukott a választáson. Ezzel eltűnt a politika és a közélet színteréről” TÓTH, *Eötvös... i. m.* 30. Lásd még: HERCZEGH, *Eötvös... i. m.* 13–14.

⁴⁰ TÓTH, *Eötvös... i. m.* 52.

⁴¹ RÉVAY, *Írók, könyvek... i. m.* 94–95.

⁴² Például: *Deák Ferenc és családja* I–II. (1905), *A Bakony* I–II. (1909).

⁴³ Illyés egyébként, felütése ellenére, csöppet sem kultikus hangnemben írja mindezt. A szöveg így folytatódik: „Nagy fogyatékosága épp az, hogy szépírói” ILLYÉS Gyula, *Új úton a Balaton körül = Eötvös Károly 1842–1916... i. m.* 139.

mindegyik nagyobb településén létesült fürdőegyesület,⁴⁴ nem is beszélve a balatoni turizmust népszerűsíteni célzó egyletek⁴⁵ ekkori létrejöttétől. Emellett – mint a térség regionális önképét nagymértékben formáló társadalmi feltételek – megjelentek az első Balaton-vidéki periodikák,⁴⁶ és az 1890-es évtizedben a híres földrajztudós, Lóczy Lajos vezette Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottságának munkája nyomán megindult a Balaton tudományos felfedezése is.⁴⁷ Az eleinte vízrajzi, földtani, biológiai, éghajlati stb. majd idővel néprajzi, társadalmi és kulturális vizsgálódásokat is magába olvasztó, számtalan kutatót mozgósító munka eredményei több mint tíz kötetben jelentek meg 1897 és 1918 között *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* címen. A fürdőkultúra ekkoriban kezdett tömegessé válni; Füred, Keszthely és Hévíz mellett több északi és déli parti településen nyílt hideg vizű fürdő, exponenciálisan nőtt az évente érkező fürdővendégek aránya, valamint a Balaton melletti szálláshelyek és szórakozási lehetőségek száma is.⁴⁸ Míg a reformkor és a századközep kulturális (és egyben turisztikai) „innovációi” – az 1817 és 1819 közötti keszthelyi helikoni ünnepségek,⁴⁹ az Anna-bálok 1825-től és a magyar nyelvű színház (1831)⁵⁰ megszervezése Füreden, valamint a Kisfaludy Gőzös beindítása 1846-ban⁵¹ stb. – csupán egy-egy

⁴⁴ Lásd: DR. BOLEMANN István, *A balatonparti fürdők és üdülőhelyek leírása* [A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, III., A Balaton környékének társadalmi és embertani földraja, IV. rész], Bp., Balaton Bizottság, 1900, 78 p.; *A Balaton összes fürdő és üdülőhelyeinek leírása*, kiadják: KARDOS Ignác és SIMALYA V. Ferenc, Kaposvár, 1907, 234 p.

⁴⁵ *Balatoni Egylet*, Balatonfüred, 1882; *Balatoni Múzeum Egyesület*, Keszthely, 1897; *Balaton Szövetség*, Siófok, 1904. A *Balatoni Egylet* korai éveinek működéséről számol be Sziklay János kis könyve (SZIKLAY János, *Mit csinált a régi Balaton-egylet? Adatok a Balaton-vidék történetéhez*, Veszprém, Fodor Ferenc Könyvnyomdája, 1935, 87 p.); a Balatoni Múzeum Egyesülethez lásd a mai Balatoni Múzeum honlapján található ismertetést: <https://www.balatonimuzeum.hu/rolunk/tortenetunk> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.), a *Balaton Szövetség*hez pedig a szervezet honlapját: <http://www.balatoniszovetseg.hu/> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.).

⁴⁶ *Balatoni Hírlap*, Veszprém, 1898–1899; *Balatonvidék*, Keszthely, 1900–1917; *Balatoni Múzeumi Füzetek*, Keszthely, 1903–1948. Vö. DR. PÁLOS, *Az üdülőforgalom... i. m.* 430.

⁴⁷ Lásd: LÓCZY Lajos, *A balatoni tudományos kutatásokról*, Földrajzi Közlemények, 1896, 9–10. sz., 284–289. A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, NEMERKÉNYI Antal vezetésével. <http://mek.oszk.hu/05300/05389/pdf/> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.)

⁴⁸ MOLNÁR–TAR, *Fürdő-kultúra... i. m.* 5–9.

⁴⁹ Lásd: CSÉBY Géza [1997]: *A Keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig*, <http://www.csebygeza.hu/esszek/index.html> (utolsó megtekintés: 2017. október 30.) Festetics György keszthelyi kultúraszervező tevékenységének, irodalmi kapcsolatainak és művelődéstörténeti szerepének Cséby Géza nemrégiben doktori értekezést is szentelt. Uő, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepségekre*, doktori értekezés [kézirat], Szeged, SZTE BTK IDI, 2013, 304 p., <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2060/1/Cseby%20Geza%20Grof%20Festetics%20Gyorgy%20helye%20a%20magyar%20muvelodestortenetben1.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. 04. 01.) főként: 174–245.

⁵⁰ Lásd: KŐHEGYI Mihály, *Adatok a Kisfaludy Sándor alapította balatonfüredi színház történetéhez = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 9, Veszprém, 1970, 95–102.

⁵¹ Lásd: GR. SZÉCHENYI István, *Balatoni gőzhajózás*, Pest, Trattner–Károlyi, 1846, 34 p. [Hasonmás kiadás, gond. SEBESTYÉN Lajos, 1983.]

privilegizált településhez (és „mecénáshoz”) kötődtek, és ennek megfelelően hamar elsikkadtak,⁵² addig a századvég fejleményei a Balaton arculatát globálisan érintették. Míg Szerelmey Miklós, litográfus 1846-as *Balaton Albumában*⁵³ és Horváth Bálint az első balatoni útikönyv⁵⁴ szerzőjeként csupán Füred, Tihany és Keszthely turisztikai látványosságairól tud beszámolni, a századvégi hasonló kiadványok már sokkal kiterjedtebb, intézményesülésnek indult idegenforgalmi kultúrát mutatnak be.⁵⁵ Dr. Bolemann István, a Balaton Bizottság említett könyvsorozatának harmadik kötetében (4. rész, 1900) összesen húsz fürdőtelepet ismertet,⁵⁶ az 1907-ben Kaposváron kiadott *A Balaton összes fürdő és üdülő helyeinek leírása* című könyvecske⁵⁷ pedig már harminchárom település üdülőjét igyekszik eladhatóvá tenni.

Joggal merülhet fel tehát a kérdés egy 1900-ban megjelent, Balatonnal foglalkozó könyv kapcsán – legyen az bár a tényirodalom és a fikció határán lebegő alkotás –, hogy miként viszonyul a Balaton mentén kialakult, tömegesedő turizmushoz. A bemutatott táj egyes részeinek ismertetésekor vajon közvetetten turisztikai úti célokat is reklámoz, illetve a táj nemzetiesítésének stratégiája során turisztikai szempontokat is felhasznál? Ha pedig igen, milyen módon teszi mindezt?

⁵² A gróf Széchenyi István felhívására szerveződött Balatoni Gőzhajózási Társaság és az 1846-ban útjára indult Kisfaludy Gőzös például egy bő évtized alatt a csőd szélére jutott. „A hajót a szabadságharc alatti csapatszállításokon kívül szinte sosem töltötték meg kellőképpen az utasok, s az uszályok vontatása sem hozta meg a várt hasznot. A vállalat éppen hogy csak vegetált, s 1872-ig nem is készült újabb gőzös a Balatonra. A bajok gyökerei máig aktuálisak: a piac igényeit figyelmen kívül hagyva nem a megfelelő méretű és típusú hajót építették meg, és hiányoztak a megfelelő minőségű kikötők is” MOLNÁR-TAR, *Fürdőkkultúra... i. m.* 16.

⁵³ SZERELMEY Miklós, *Balaton albuma. Emlék Füred s környékéről*, Pest, Edelman Károly tulajdona, 1851², 32 p. [Hasonmás kiadás, 1983, gond. SEBESTYÉN Lajos.]

⁵⁴ Horváth Bálint, noha csupán Balatonfüred fürdőjét (vizének összetételét, árait, szórakozásai lehetőségeit stb.) és a közeli látványosságokat ismerteti részletesen, általános földleírás szempontból (elhelyezkedés, lélekszám, vallások és nemzetiségek aránya) sorra vesz jó pár Balaton-melléki települést. Lásd: HORVÁTH Bálint, *A füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi, 's balatongőzősi minden karu, 's rendü tisztas vendégeknék*, Magyaróvár, 1848, 72–115.

⁵⁵ Schleicher Veronika hatalmas anyagot feldolgozó doktori értekezésében – a turizmusfejlődés statisztikai mutatói mellett több szempontot figyelembe véve – hat szakaszra osztja a balatoni térség társadalomtörténeti fejlődését, ezek: 1. 1822–1861, 2. 1961–1909, 3. 1909–1920, 4. 1920–1944, 5. 1944–1948, 6. 1948–1960. Az általam is érintett, 1861 és 1909 közötti időszak részletes jellemzését lásd: SCHLEICHER Veronika, *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében (Óslakosok, fürdővendégek, nyaralók)*, doktori disszertáció [kézirat], Bp., ELTE BTK TDI, 2014, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/schleicherveronika/diss.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. 04. 01.), 53–60.

⁵⁶ Az említett fürdőtelepek: Keszthely, Meszes-Györök, Badacsony, Rév-Fülöp, Szepezd, Balaton-Füred (Zala); Almádi, Kenese, Siófok (Veszprém); Zamárdi, Balaton-Földvár, Szárszó, Falu-Szemes, Lelle, Boglár, Fonyód, Balaton-Keresztur, Balaton-Berény (Somogy), valamint a hévízi ásványvízű forrás. DR. BOLEMAN, *A balatonparti... i. m.* 56.

⁵⁷ *A Balaton... i. m.* 1. A fenti összeállításhoz képest a sor a következőkkel kiegészül ki: Szántód, Balaton-Világos, Aliga, Alsó-Örs, Lovas, Paloznak, Kövesd, Csopak, Arács, Tihany, Aszófő, Balaton-Udvari, Akali, Zanka. [E két lábjegyzetben a települések korabeli nevét és az idézett kiadványokban szereplő helyesírását vettem át – R. D. Sz.]

Miként a szakirodalom egyes szerzői szerint Eötvös Károly világképében paradox módon fért meg a liberális eszmék hite és a nemesi Magyarország iránt érzett anakronisztikus nosztalgia,⁵⁸ azonképpen a Balaton mint turisztikai célpont interpretációjában is ellentmondásos hozzáállás tapasztalható az *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* című művekben. Noha a szöveg explicit célja, hogy a Balatont és vidékét (nevezetességeit, szépségeit, történelmét) minél többen megismerjék, és ennek kapcsán az itt-ott egy-egy település jövőjéről elmélkedve a fürdőéletre is kitér,⁵⁹ általánosságban elmondható, hogy a három kötet legjellemzőbb (egyben legmulattatóbb) részei azok a fejtegetések, amikor a mű önéletrajzi elbeszélője a modern civilizáció és tudomány okozta társadalmi jelenségekről mondja el, hol szelíd iróniával, hol jobban nekitüzesedve, többnyire lesújtó véleményét. Így a balatoni utazás történetébe szöve negatív fényben tűnik fel a modern közlekedés,⁶⁰ a profitorientált szőlőgazdálkodás⁶¹ vagy a nyugati iszapgyógyítás,⁶² és oly sok minden egyéb. Persze nemcsak a modernizációt kárhoztatja nagy kedvvel: lázas tévhitrombolásában ugyancsak bolondériaként tekint a babonás, naiv néphithez kapcsolódó turistalátványosságok Balatonnal kapcsolatos példáira is – a balatoni kecskekörmökre, a remetelakokra és a tihanyi visszhangra, amely természetesen csak deákul és magyarul tud.⁶³

A modernizáció jelenségei között a fürdőturizmus is komoly szerepet kap. Az *Utazás...* két kötetének talán legszórakoztatóbb részlete a léha és háládatlan

⁵⁸ Lásd: NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 215.

⁵⁹ „Kopár helyek ma, gyönyörű pihenők és messzelátók villatelepe majd a közeljövőben. Tündértanya lesz még Tihany nemsokára.” Balatonföldvárrol: „Ma legszebb és legnagyobb fürdőtelepe a Balaton somogyi partjának.

Igazán jó helyre alapították.

Tihany két nagy tóvá választja el a Balatont. Füred, Csopak, Alsó-Örs, Almádi, Kenese és Siófok nyaralói csak az egyik tavat látják, Tihanyon túl nem repülhet tekintetük. Így vannak a nyugati tó nyaralói is. Őelölük meg a Veszprém megyei Balatont zárja el Tihany. Csak a balaton-földvári fürdőtelep vidám lakói látják mind a két Balatont.

Szerencsés múltja, virágzó jelene, ragyogó jövője van Balaton-Földvárnak” Eötvös 1901/b, 62–63.

„Csak fedezzék föl egyszer. Tisztítsátok ki Meszes-Győröknél a Balaton partját, söpörjete el a parti vízből nádat, követ: ez lesz a Balatonnak legelső fürdőtelepe” Uo. 86.

⁶⁰ Eötvös 1901/a, 100–103 és Eötvös 1909, 135–136.

⁶¹ Eötvös 1901/b, 125–126.

⁶² Eötvös 1909, 246–252.

⁶³ Eötvös 1901/a, 289–298. Érzékletesen világítja meg Eötvösnek a turizmushoz való viszonyát, hogy míg önmagában, kortársi jelenségként, turistanyilvánosságként beszél a tihanyi visszhangról, addig relativizálja jelentőségét – „[...] nincs benne semmi különös. Építs akárhol akkora falat, nem kerül több pénzbe, csak száz forintba, s megvan a magad tihanyi visszhangja” –, ám ahogy Csokonai Vitéz Mihály kapcsán, *A tihanyi Echóhoz* c. vers kontextusában tér rá vissza, rögvest misztikus patinát kap. „A költő nem ily száraz, hétköznapi szürke lélekkel nézi azt a természetes tüneményt. [...] Minő dal az, amely ott csendült meg az ő nagy lelkében!” Uo. 291–292. Lásd még: Eötvös 1909, 154–156.

fürdőorvosok jellemzése;⁶⁴ Balatonfüred kapcsán pedig így mutatja be a beszélő fürdő-életet megméltató etnikai, rangbeli, pártállásbeli megkülönböztetéseket:

Balaton-Földvár főrendi fürdő, Siófok zsidó fürdő, Almádi polgári fürdő, Kenese hivatalnokfürdő, Balaton-Füred hol papi, hol zsidó fürdő, Badacsony nemesi fürdő, Keszthely vegyes fürdő. És így tovább.

Mi ennek az oka?

Bizonyosan a Balaton vize. Sokan vannak, akik azt hiszik, hogy ez a víz különbséget keres is, talál is, tesz is a különböző rendű, rangú, osztályú és felekezetű emberek bőre között.

Ezer szélrohama van a levegőnek, ezer hullámcsapása a Balaton vizének.

Egyik hullám főrendi, másik hullám polgári hullám. Egyik hullám keresztény, másik hullám zsidó hullám. Meg lehet ám ezt ismerni biztosan. Miről? A manó tudja. Csak az a bizonyos, hogy Balaton-Földvár felé nem megy zsidó hullám, Siófok felé pedig nem megy keresztény hullám.

Ilyen a balatoni szél is. Ilyen a balatoni napfény is.

Szakemberek azt mondják, hogy ilyen a tenger vize és szele és napfénye is. Csakhogy az idegen nemzetek hercegei, bárói és nemesi tökfilkók. Ők a tengernek ezt a természetét fel nem ismerik. A cambridge-i hercegek és Montmorency grófok például annyira dőrék, hogy ők képesek még Lewi bankárral s még Hugmayer sütővel is egy tengerben fürödni.

A magyarok finomabb bőre ezt meg nem engedheti.

Be kell azonban ismerni, hogy orvosaink meglehetősen tudatlanok. Ők például nemigen törődnek azzal, hogy a hurut, csúsz, köszvény, vérszegénység, angol kór, idegesség keresztény vallású vagy zsidó vallású, főnemesi vagy közpolgári betegség-e. Nyilván nagy könnyelműség ez. Ők e betegségek ellen derűre-borúra csak a Balatont rendelik általában, ahelyett hogy határozottan megmondanák: melyik betegség ellen melyik felekezetű vagy rangú hullám és napfény használ leginkább.

Hogy a muzsikusz cigány ott a balatoni fürdőn mind nevetlen, s hogy hegedűjén csak egyféle húrt használ, s dalát egyenlően húzza, s a különböző rangú és felekezetű húrok, dalok és pénzék közt éppen nem tiszteli a különbséget: ezen már meg sem ütöközünk. Vad művésztől, tanulatlan embertől, fekete cigánytól nem is lehet egyebet várni.

Ilyen hátrányok még nagymértékben nehezítik a Balaton fölvirágzását.

Készül azonban törvényjavaslat, mely az efféle bajokon segíteni fog. Eszerint a határos vármegyék felosztják majd a Balatont rend, rang, osztály és felekezet szerint, s a vízbeli határokat kikarózzák. Örménynek, unitáriusnak csak lábmosó víz jut, mert ők kevesen vannak. A zsidókat beszoritják az akarattjai és a gamászai öbölbe Siófokig. Parasztnak adják az iszapos részeket, neki az is jó. Kishivatalnok és munkásember számára átengedik a nádasokat, kurattyoljanak ott a békákkal. A java színvize lesz a főrendeké és nemeseké és a papoké. Valamelyes részt átengednek a katonaság számára.

Így lesz majd nagy és boldog, hatalmas, mivelte és gazdag a társadalom.

Baj lesz ugyan, hogy az isten napja egyenlően süt ezentul is mindenkire, de ezen már nemigen lehet törvényhozásnak segíteni. Ez ellen a segítséget a magán tevékenységnek kell átengedni. A finomabb izlésűek kesztyűt huznak majd a fejükre, hogy a fejüket legalább az a napsugár ne érje, mely a parasztra, iparosra, zsidóra és munkásosztályra is egyaránt ragyog.⁶⁵

Ugyanakkor a szövegben megnyilatkozó beszélőnek más problémája is van a fürdőélettel: történelmi okfejtésében részletezi, hogy a fürdés kulturális gyakorlata nem

⁶⁴ Eötvös 1901/a, 70–72.

⁶⁵ Eötvös 1901/b, 63–65.

fér össze az ősi magyar nemzetkarakterrel. Hiszen Eötvös művének (Németh G. Béla megfogalmazásával) „Homérosz előtti naivitású”⁶⁶ érvelése szerint „lónemzet” vagyunk: a magyar, aki ősi időktől fogva „[...] felül az ő lovára, s bekalandozza a sikot, s egész teste szabadon fürdik az üde szabad levegőben. [...] A ki mindennap a napon és a levegőn van: annak nincs szüksége fürdő vízre. Elég, ha mosdik.”⁶⁷ Szemben a „zsidó, német, szláv, latin fajok, az árják, irániak, kaukázusiak [...]” népeivel, akiket juh-, tehén- és ökörnépeknek nevez, és akiknek a nyáj őrzése folytán „[...] bőre mállik, keze-lába pállik, egész teste hámlik; huruttal, náthával örökké csatázik. Ennek szüksége van az eleven vízre, hogy üdén maradjon teste-lelke. De szokása most már jó szokássá vált, s bizony most már nekünk is, ide szorult szegény magyarnak erre a jó szokásra rá kell vetemednünk. A *tudomány és műveltség* minket is juhnéppé, ökörnéppé alakított át immár.”⁶⁸ [Kiemelés – R. D. Sz.]

A fenti két részlet – a Balatonföldvárrel kapcsolatos hosszabb idézet és a „lónép kontra juhnép” témáját kibontó fejtegetés – értelmezése, mivel alapvetően ironikus szövegekről lévén szó, nem magától értetődő. Az előbbi hosszú passzust interpretálhatjuk a balatoni turizmus *demokratizálására* impliciten felszólító példázatként, meglátásom szerint azonban ennek pontosan az ellentétéről van szó. Hiszen a ló- és juhnemzetről szóló fejtegetésben egy olyan, 19. század eleji republikánus politikai szótár⁶⁹ kezd működni, amely – szemben például a kulturális haladáseszményt szorgalmazó „csinosodás” politikai nyelvvel⁷⁰ – vállalt ellenszenvvel viseltetik az idegen kulturális minták átvételével kapcsolatban.

Egy politikai közösség a republikanizmus alapvető narratívája szerint – írja Takáts József – akkor van kitéve a legfőbb rossznak, a szabadság elvesztésének, amikor belső egysége megbomlik, s ezért nem képes ellenállni a zsarnok vagy a külső hódító törekvésének. A közösség akkor indul (erkölcsi) romlásnak, amikor magánjait a közjavak elé helyezi (*corruptio*), a fényűzés (*luxus*) kedvéért lemond az egyszerű életmódról, s az ősök erkölcsi szokásai helyett idegen mintákat kezd követni, öltözködésében, nyelvében és szokásaiban egyaránt.⁷¹

E markáns – a magyar liberalizmus jellegét már a reformkortól meghatározó⁷² – nyelvhasználat válik explicitté a második elmélkedésben, hiszen mi tett minket (a német, zsidó stb. fajokkal egyetemben) „juhnéppé”: tudomány és műveltség. Ehhez a három

⁶⁶ NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 217.

⁶⁷ EÖTVÖS 1901/b, 185–186.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ A fogalmat Takáts József politikai eszmetörténeti tankönyvéből veszem, lásd: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 14–15.

⁷⁰ Uo. 19–21.

⁷¹ Uo. 15. Kiemelés az eredetiben.

⁷² „A liberálisok egy része nemcsak azért nem szerette mindazt, amit összefoglalóan modernitásnak szoktunk nevezni (beleértve most a gyárak és bankok szerepét is), mert morális kételyei voltak vele kapcsolatban, vagy bár hasznosnak látta, de nem találta szépnek a modern életet, hanem azért sem szerette, mert aggodalommal töltötte el, hogy a fejlődés eltörli a nemzeti jellemvonásokat. Rousseau értekezései óta a republikanizmus nyelvén szólaltak meg ezek az aggodalmak” Uo. 29.

kötet számos olyan példáját hozzárendelhetjük, amelyekben az „idegen” (főként német) kulturális minták kritikájáról esik szó: megtudjuk, hogy a főváros német ajkú közönsége tette tönkre Füred nyelvét,⁷³ a Bécsben tanult fürdőorvosok agitálására döntenek külföldi fürdők látogatása mellett a magyarok, és hanyagolják el ez által a hazai fürdőket⁷⁴ – és még sorolhatnánk. Innen nézvést a fentebb idézett hosszabb szövegrészletben a fürdőturizmus nem csupán kiigazításra szoruló intézményrendszerként jelenik meg, amely virágzó jövőt ígér, persze „[...] csak úgy, ha a magyar társadalom egykor egyetlen nemzeti társadalommá alakul át. Ha osztályok, rendek, rangok, felekezetek, pártok birtokterületek darabokra nem tördelik szét”.⁷⁵ Ehelyett értelmezhető mint a nemzet karakterébe (amelybe a széthúzást, viszálykodást is beleérthetjük) nehezen beépíthető újszerű kulturális gyakorlat, mint e káros konfliktushelyzetek generálója.

Ez a konfliktus ugyanakkor új kontextusba helyezi azt a kérdést, hogy a Balatonnak mint tájnak mi adja valódi értékét: egyedi (nemzeti) vonásai vagy olyan vonzó tulajdonságai (akár esztétikuma, akár gyógyhatásai), amelyek érdeklődésre tarthatnak számot a magyar közönségen túl is. Sárkány Oszkár 1935-ös tájérténeli munkája bevezetőjében így ír a 19. század eleji Balaton irodalmi („praeromantikus”) reprezentációjáról:

[a] Balaton mellékét nem különlegességében értékelik, hanem mint e kor eszményi tájának egyetlen magyarországi, de a külföldieket is felülmúló megtestesülését, mint a nemzet-főlötti, általános tájeszmény magyarországi példáját. A Balaton nemzeti büszkeségünk ugyan, s egész Magyarország tájeszménye [ti. a 18–19. század fordulóján – R. D. Sz.], de felkelti a külföld érdeklődését, csodálatát is; szép, kedves, gyönyörködtető lehet bármely nemzet fia számára.⁷⁶

Ezt a fajta tájszemléletet újította meg – folytatja gondolatmenetét Sárkány – Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc, akik már konkrétizálják, valós viszonyaikban látják a tájat, és azon elemeit értékelik, amelyek minden más vidéktől elválasztják, egyedivé teszik, és nem utolsó sorban a (nemesi) nemzet sajátóságaként kezelik.⁷⁷ Úgy tűnik, a századforduló peremén hasonló dichotómia jelenik meg a fürdőturizmus kontextusában Eötvös Károly szövegében is, amely korántsem tűnik problémamentesnek. Ha példaként Eötvös szövege mellett párhuzamosan olvassuk Mészöly Gyula veszprémi földbirtokos⁷⁸ 1893-as beszédét (*A magyar tenger és a társadalom*), amely a siófoki Balatonfürdő Részvénytársaság telepének megnyitási ünnepélyén hangzott el, érzékletessé válik a turizmussal kapcsolatos megszólalási módozatok különbsége.

⁷³ EÖTVÖS 1901/a, 68–69.

⁷⁴ Uo. 78–79.

⁷⁵ EÖTVÖS 1901/b, 63.

⁷⁶ SÁRKÁNY, *A magyar tájeszmény... i. m.* 5.

⁷⁷ „Ezen az úton szabadul fel a nemzeti szempontból kifejezéstelen tájeszmény uralma alól a nemzeti irodalom” Uo.

⁷⁸ Mészöly egyébként, mint a mezőföldi evangélikus–református egyházkerület világi tanácsbírája, földije volt Eötvös Károlynak, és Eötvös említi is egy helyütt az *Utazás... I.* kötetében. Lásd: EÖTVÖS 1901/a, 230.

Nagy érdeme van e nemes törekvésű társulatnak, hogy száz ezreivel a Balaton mocsarát elfoglalta, feltöltötte, jólétet hozott e vidékre, kereseti forrást nyitott s kenyeret adott a szegény munkásnak, saját javára pedig e díszes ragyogó szépségű fürdőhelyet alkotta, melynek reményeinket felül haladó jövője van. [...]

Az élet ott van, ahol az ész, szorgalom honol, a *tőke* és a *munka* összeforr. Ott merednek virányok, paloták, ott születik jólét boldogság, ott van a föld népének jó ízű kenyere, hol ezen nemes erők egyesülnek, szabadnépek művelik a földet. S így közös boldogságot árasztanak.⁷⁹ [Kiemelés – R. D. Sz.]

Mészöly lelkes beszéde leginkább a gróf Széchenyi István írta 1846-os *Baltoni gőzhajózás*⁸⁰ törekvéseinek késői eszmei utódja. A Balaton édeni jövőjét, amelynek folyamatában a siófoki fürdőtelep megnyitása is egy lépcsőfok, olyan derűlátóan pozitív (modern, kapitalista berendezkedésű) jövőkép közepette⁸¹ vizionálja, amelyben – a sikeres európai „szabad szellemű” ipari államok, Anglia és Hollandia mintájára⁸² – tőke és munka kéz a kézben teremtik meg a jövedelmező magyar tengerpartot. Ehhez képest a hasonló időszakban, 1900-ban született *Utazás... II.* kötete egy meglehetősen kételyteli elmélkedéssel zárul a kapitalista viszonyokba való átmenet kérdéseiről, amelyben nyoma sincs ennek a fajta pozitív jövőbe tekintésnek. A könyv utolsó fejezetében Eötvös és utazótársai Sümegyen meglátogatják a(z akkoriban lakatlan) Püspöki Palotát, amelynek összerendezetlen, szortírozatlan könyvtárát szemlélvén az őket kísérő öreg hajdúval, „Nyalka bácsi”-val való szóváltás hosszú fejtegetésre ragadtatja az elbeszélőt:

A kényszerű munka nem fölséges, s a lelket nem teszi nemesebbé. De az a munka se, amelyet a mindennapi kenyérért mindennap el kell végezni nyolc órán át rendes díjért, nyolc órán tul szabad díjért.

Hol van annak az embernek szabadsága, akinek éheznie kell, ha egy napig nem dolgozik, s éhen kell meghalnia, ha egy hétig nem dolgozik?

S hol van az az emberlélek, mely nyugodt maradjon, mikor maga körül a szabadságot és tölt gyomrot látja, azt pedig jól érzi, hogy ő csak szabadsága árán töltheti meg gyomrát?

Ott huzódik a jól töltött országot. Két utas jár rajta. Szemközt mennek egymás felé, s összetalálkoznak. Az egyik kerek hasu, piros arcu, pörge bajszu, hetyke járása. A másiknak hasa lapos, arca hervadt, bajusza kajla, járása csosza. Amannak neve: Erős: Emennek neve: Gyöngé. [...]

Csakhogy megint ujjabb veszedelem fenyeget. Az Erősnek tőkéje van, a Gyöngé pedig sokaság. A tőke is hatalom. Két hatalom pedig el nem lehet egymás mellett anélkül, hogy meg ne mérkőzzék.

Ki a hibás? Ki a hibásabb?

⁷⁹ MÉSZÖLY Gyula, *A magyar tenger és a társadalom*, Bp., Franklin-társulat, 1893, 3–4.

⁸⁰ GRÓF SZÉCHENYI, *Baltoni gőzhajózás... i. m.*

⁸¹ „Az államnak, a népeknek érdeke, hogy a tőke és a munka a közjó előmozdítása körül együtt haladjanak [...]”, „Az ész, a tudományt, a munkát a tőke boldogíthatja” [...] „Nem szabad, hazaellenes, iszonyú bűn volna a nagy vagyont, a munkaerőt egymással szem beállítani, nem lehetnek ők ellenségek [...]” MÉSZÖLY, *A magyar tenger... i. m.* 4. „Ha nemzetünk ezred éven át a hadi téren tudott nagy vitéz és dicső lenni, legyen kitaró az okosság által vezérelt; legyen vitéz a nemzetek közgazdasági óriási harcában is, melytől jövőnk függ” Uo. 8.

⁸² Uo. 6.

Az egyiknél elfonnyad a hűség, a másiknál elfonnyad a szeretet. Üres edény a jog, igazsággal és emberséggel kell megtölteni. Földhöz vághatjátok, ha meg nem tölthetitek.

Öreg hajdu – nincs már olyan szolgálta, amilyen te voltál. Ha van is: kevés van. De olyan uraság is kevés van ma már, amilyen a tied volt.

Mi lesz a jövő: ez az igazi titok, öreg hajdu, nem pedig az, amit Biró Márton püspök könyvtárában a könyvek és irások beszélnek. A jog mellé és a szabadság mellé vissza tudjuk-e még valamikor szerezni a hűséget és szeretetet?⁸³

Jóllehet, egy rövid bekezdésben jelzi a szerző, hogy az utazás története még nem ért véget,⁸⁴ mégis megdöbbenő tapasztalat, hogy a kétkötetes mű ezzel hosszas – a fent idézett részletnél még valamivel terjedelmesebb –, konzervatív kapitalizmuskritikát⁸⁵ megfogalmaz és a Balaton becses jövőjét egyáltalán nem érintő töprengéssel ér véget. Sokatmondó az is, hogy míg Mészöly idézett beszédében (nem csak címében) minduntalan „magyar tenger”-ként hivatkozik a Balatonra,⁸⁶ addig Eötvös háromkötetes művében – noha a szöveg nem átalálja külföldi tájak fölé emelni a Balaton-vidék szépségét⁸⁷ – ez a szókapcsolat egyszer sem fordul elő ebben a formában.⁸⁸

⁸³ Eötvös 1901/b, 294–296.

⁸⁴ „Vége a műnek.

Pedig még nem fejeztük be az utazást egészen. Még hátravan a gazdag kékfestő, hátravan Tátika, Keszthely, Hévíz és a Kis-Balaton. És hátravan Gyulai Pál urnak erőben, egészségben, jókedvben való hazaérkezése. Ezekről is beszámolok valahol és valamikor” Eötvös 1901/b, 296.

⁸⁵ Mintha az idézett Eötvös-szöveg kommentárjaként készült volna Takáts József jellemzése a 19. század eleji konzervativizmusról: a „[...] konzervativizmus ugyanakkor (bár talán kisebb részben) a kapitalizmus korabeli formáira adott válaszként is interpretálható. A kapitalizmus eredményeképp fölbomlottak a korábbi közösségi kötelékek, a nagyvárosi, most már főként gyárakban dolgozó munkásság nagy nyomorban élt, s léte állandó fenyegetést jelentett a jómódúak számára. A konzervatívok közül sokan úgy látták, az egykori társadalmi béke helyébe az osztályok harca lépett. A feudalizmus ugyanúgy az egyenlőtlenség világa volt, mint a kapitalizmus, ám ott az egyes társadalmi szerepekhez különféle kötelességek tartoztak: a földesúrnak voltak kötelességei a parasztjaival szemben, például templomot tartott fenn számukra, ispotályt építtetett és alacsony származású gyerekeket iskoláztatott. Míg a kapitalizmusban gyáros és munkás között semmiféle morális kapcsolat nincs, kizárólag a lehető legalacsonyabbra szorított bér, míg e rendszerben a felek önzése határozza meg viszonyaikat, addig egykor a mindenkire átfogó keresztény hiten kívül morális tartalmú kapcsolatok is összefogták a társadalmat. A konzervatívok nagy része (nem mindegyike) úgy vélte, hogy a feudalizmus rendezettebb, morálisan magasabb rendű és a társadalmi békét inkább biztosító világ volt, mint a kapitalizmus világa. A 19. század során – a kontinensen legalábbis – a konzervativizmusnak állandó eleme maradt a kapitalista világ bírálata” TAKÁTS, *Modern magyar... i. m.* 48–49.

⁸⁶ „Az elhanyagolt magyar tengerpart, valódi ékessége lett az országnak”, „[...] a fejlődés, a jólét sugarai-val aranyozza a Magyartengernek azurszínű fodrokkal ékített habját [...]” MÉSZÖLY, *A magyar tenger... i. m.* 3.

⁸⁷ „Mi ehhez a Rajna partjainak szépségtárháza? Mi ehhez Nápoly környéke? Ha a nagy nemzetek közül valaki ilyen vidéket fölfedezett volna: millió meg millió kép volna arról forgalomban még Budapesten is” Eötvös 1901/b, 86. „A Balaton is aludt. Gyönyörű, sima felszínén végigragyogott a telehold. Velence, Nápoly büszke az ő tengeri holdfényére. Száz meg száz festett képen dicsekszik vele. Boldogtalan talián, jer csak a Balatonra, ott nézd meg a csöndes nyári felhőtlen éjjel a holdvilágot. Azután merj püsszenni, ha tudsz!” Eötvös 1909, 177.

⁸⁸ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozat Eötvös általi Balaton-fejezete röviden utal rá, ám a szöveg során sosem fordul elő többé: „A Balaton Magyarország legnagyobb tava,

Szó sincs arról, hogy Eötvös írásainak nincs meg a maguk propagandisztikus potenciálja, azaz a Balaton minél szélesebb körben való népszerűsítésének a vágya, és szerzőjük bizonyára azt is érezte, hogy a fürdőturizmus egyre több lehetőséget ad erre. Minő érdekesség, hogy *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* 4. kötetének (1896) ugyancsak Eötvös által írt Balaton-fejezete⁸⁹ – jóllehet merőben más paratextuális környezetről és műfajról beszélhetünk – egészen másképp viszonyul a fejlődő fürdőkultúrához. Mindenekelőtt ebben a szövegben szó sincs arról, hogy a fürdés összeegyeztethetetlen volna a magyar nemzetkarakterrel,⁹⁰ illetve nem ismerünk rá az *Utazás...* utolsó lapjain a kapitalizmussal kapcsolatos kételyek fölött meditatív önéletrajzi elbeszélőre:

Több millióra megy évenként az az összeg, melyet a magyar társadalom fürdőző közönsége nyaranta külföldön költ. E milliókat ma a külföld társadalmá teszi zsebre a helyett; hogy az a mi társadalmunk javára szolgálna. A le nem csapolt, meg nem csonkított Balaton hivatalosa, hogy e milliók nagy részét itthon fogja s ezt még az idegen nemzetek fürdőző és szórakozó közönségének pénzével is szaporítsa. Pár évtized figyelme, okossága és buzgalma eljuttat ide bennünket. A hogy hazánk fővárosa harmincz év alatt a világ egyik legnagyobb városává lett: úgy a Balaton a föld kerekiségének egyik legnagyobb fürdőtelepe és gyógyuló helye lehet egyetlen nemzedék életén át. A mit ehhez a természet adhatott: azt mind megadta. Csak föl kellett fedezni, mint Afrika aranymezőit. A fölfedezés megtörtént, sőt a kiaknázás is megkezdődött. De az aranymezők aránya kimerül, míg a Balaton csodatévő ereje soha ki nem merül. A gyöngének született gyermek, a beteg idegzetű nő, az ereje fogytán levő agg, a lábbadozó beteg, a kifáradt agy, a tünedező életkedv, a megtámadott tüdő itt örökké meg fogja találni a napnak tiszta fényét, a nyár egyenletes melegét, a tiszta levegő erős mozgását, a gyógyító vizek hullámain, a tenger szelidebb habverését, az arcznak pírját, a csontok szilárd fejlődését, az idegek megedzését; az agynak kinyugvását, az életerő fölpezsdülését, a munkához való kedvet, az életnek sok örömet s majdnem minden vidámságát. Csak az irodalom, a napi sajtó s az orvosi tudomány férfiai teljesítsék nagy kötelességüket: a tőke és a nagy közönség nem fog elmaradni, sőt még csak késni sem.⁹¹

sőt közép és dél Európa tavai közt is a legnagyobb. *A magyar büszke e tavára s örömet nevez magyartengernek.* Oly ország, melynek tengerpartjai nincsenek, mely csak Fiúmnál tud egy kis szögleten a tengerre kitekinteni, mely a tavaszi áradásoknál nagyobb színvizet nem ismer, szívesen játszadozik elméjében azzal a gondolattal, hogy neki is van állóvize, mely hasonlít a tengerhez, s melyen csónakok, vitorlások és gőzösök raja ringatózik” [kiemelés – R. D. Sz.] Eötvös Károly, *A Balaton tava = Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből. Magyarország, 4.*, a magyar kiadást szerk. Jókai Mór, Nagy Miklós, Bp., Magyar Királyi Államnyomda, 1896, 577.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ „Kezdetleges fürdőzésre a Balatont partjainak egész hosszában ős időktől használták. A parton és a parthoz közelebb lakók, kivált a nyári aratási és cséplési munka befejeztével, ünnepnapokon gyalog és kocsin tömegesen mentek a partra, vittek magukkal élelmi szereket, és férfiak, asszonyok, gyermekek; örege-apraja százanként fürödtek a nyári meleg délutánokon és valóságos vásár módjára zsibongtak a tó sekélyes vizeiben és homokos partjain. Az e féle fürdőzés július elejétől augusztus közepéig szokott tartani” Uo. 584.

⁹¹ Uo. 599–600.

Érdekes módon az 1896-ban (a millennium időszakában) megjelenő reprezentatív kiadvány Balaton-fejezete alapján a fürdőzés régóta része a tó körüli lakosság életének, a Balaton tárt karokkal fogad mindenkit („gyöngének született gyermeket”, „beteg idegzetű nőt”, „ereje fogytán levő aggot” stb.), és csupán azt említi problémaként, hogy a magyarok külföldi fürdőkben költik a pénzüket. Ehhez képest Eötvös 1900 és 1909 között született Balaton-köteteinek önéletrajzi elbeszélője sokkal problematikusabbnak látta mindezt. Mint említettük, a három kötet számtalan fejezetében bukkan föl a tágan értelmezett modernizáció kigúnyolása, és szinte alig jelenik meg a narrátori fókusz előterébe állított témaként a fürdőturizmus, ha pedig mégis, akkor többé-kevésbé negatív színben. A *balatoni utazás vége* „Hazafelé” című fejezete látszólag azt az érzetet kelti, hogy az 1900-ban megjelent két kötet és a kilenc évvel később megjelent folytatás közötti idő lényeges változást idézett elő az elbeszélő vélekedésében, hiszen örömmel konstatálja kétkötetes könyvének sikerét és hatását a Balaton fejlődésére:

Ma már huszonöt virágzó balatoni fürdőtelepet mutathatnék, nem hármát-négyet, mint harminckét év előtt. [...] Utazásunk után negyedszázad mulva jelent meg könyvem első két kötete. Csodálatos szeretettel karolta ezt föl mivel jó magyar közönségünk. [...] A messze lakók előtt újabb és ismeretlenebb volt a tárgy, a Balaton szépsége, tehát érdekesebb is. A gyakorlati siker tünteti föl könyvemnek bármily szerény, de valódi becsét. Mióta könyvem napvilágot látott: azóta évenként szaporodnak a Balaton körül az újabb és újabb fürdőtelepek. Kenese, Világos, Aliga, Zamárdi, Szárszó, Falu-Szemes, Mária-telep, Balaton-Berény, Györök, Szepezd, Badacsony, Alsó-Örs fürdőhelyek azóta keletkeztek, s ezek is, a régebbiek is azóta váltak nagyobbá és díszesebbé.

Legnagyobb örömet nekem ezzel okozott könyvem.

Valamivel később azonban kiegészíti, feltételekhez köti a jelennel és a jövővel kapcsolatos – a számokat illetően meglehetősen elnagyolt⁹² – elképzeléseinek pozitív kimenetelét:

Jó magyarnak, okos hazafinak *nem szabad idegen népek tengerét, idegen országok fürdőit látogatni*, s szegény országunk fölös pénzét ott tékozolni. Majd ha a Balaton partjának minden alkalmas része kényelmes nyaralókkal lesz behintve, s ötvenezer fürdővendég helyett félmillió jön oda üdülni nyaranként: törekvésünk végére akkor jutunk el.

Ne törődjünk azzal, ha császárok, királyok, főhercegek, nagy *mágnások és nagy tőzsérek* nem tanyáznak ott, *s nem vonzzák oda a művelt világ ledér alakjait s a majomerkölcsű tömeget se hazánkból, se a külföldről*. Nincs mit várni a magyarnak mindezekről. Szívesebben okoznak ezek kárt nekünk, semmint hasznot hajtának.⁹³ [Kiemelés – R. D. Sz.]

Érvelésében, pontosabban: annak szóhasználatában, ellentétpárjaiban („jó magyar”, „okos hazafi” – „mágnások, tőzsdések”, „majomerkölcsű tömeg”) egyúttal felidéződik

⁹² „Ezt a századfordulón teljességgel irreális elvárás [ti. Eötvös vízióját – R. D. Sz.] az 1960-as évek-re teljesítette a balatoni idegenforgalom: 1960-ban 511.829 fürdővendége volt a tónak” SCHLEICHER, *Kulturális kölcsönhatások... i. m.* 60.

⁹³ Eötvös 1909, 254–255.

a századvég azon konzervatív érvelésmódja, amely különbséget tett a Grand Tour értelemében vett (külföldi vagy honi) *utazás* és az egyre nagyobb teret hódító, tömeges *turizmus*⁹⁴ kulturális mintája között. Takáts József tanulmánya⁹⁵ Arany László egyik 1879-es (Ágai Adolf kötetéről szóló) bírálata kapcsán rekonstruálja ezt az eszmetörténeti kontextust, amelyben előbbi, az utazás, értéktelített kategóriaként, a „régibb művelt körök” (azaz a földbirtokos nemesség) kulturális gyakorlatával, a turizmus pedig a mobiltökével rendelkező új társadalmi csoportok (kereskedők, iparosok) negatívan értékelt⁹⁶ önértelmező aktusával válik azonosíthatóvá.⁹⁷ Persze Eötvös szövege mindezt a turizmus összefüggésében – mint oly sok mást – ugyancsak nem fejti ki részletesen, de a modern tömeges utazás jellegzetességeivel kapcsolatos korábban idézett kritikái megnyilvánulások, kételyek jó okot adnak e dichotómia feltételezésére a fenti érvelésben, amely összefüggésbe hozható a korábban idézett részletekben működésbe lépő republikánus beszédmód szóhasználatával.

Itt nyer értelmet igazán *A balatoni utazás vége* című harmadik kötet jelentős hányadát (a 310 oldalas könyvből kicsivel kevesebb, mint 100 oldalt) elfoglaló betéttörténet, a hét pozsonyi jurátus (Ferenczy István, Apostol József, Orbán Miklós, Oláh Dani, Hudoba Soma, Lükő Géza és Lakatos Miklós) 1844-es dunántúli utazását megörökítő rész. A hét kalandvagyó fiatal jogtanonc rövid, a diétai szünet ideje alatt tett, Balatont is érintő utazása és annak részletes elmesélése egyfelől lehetőséget nyújt az elbeszélőnek az 1840-es évek forradalmi szerveződése és a protestáns iskolázta-tás közötti összefüggés látens kidomborítására,⁹⁸ Magyarország felfedezendő volta-

⁹⁴ GYÖMREI Sándor, *Az utazási kedv története* (Bp., Gergely R. kiadása, 1934, 192 p.) című könyvében előbbi paradigmát az „arisztokratikus-intellektuális utazások kora” (65–108), utóbbit pedig a „polgári utazások kora” (130–154) megjelöléssel tárgyalja. Az utazási kultúra alakulása és a modernizáció összefüggéseire lásd: KÖSTLIN, Konrad, *Utazás, régiók, modernség*, ford. Kovács Tímea, Café Babel, 1996, 4. sz., 117–124.

⁹⁵ TAKÁTS József, *Genus Migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1897-es szövegben = Uő, *Ismerős idegen terep**, Bp., Kijarat, 2007, 254–266.

⁹⁶ A turizmussal kapcsolatos 19. századvégi negatív attitűdöt illetően lásd: T. SZABÓ Levente: „*Erdély népei*”... *i. m.* 157–160.

⁹⁷ Takáts emellett meghatározónak véli a korszak kontextusában a dzsentroid középosztály és az (aszsimilálódó) zsidó középréteg etnikumkarakterológiai eltérését és konfliktusát: „[a] másik magyarázati lehetőséget inkább etnikumkarakterológiai nevezhetjük, mint szociológiai: eszerint a turizmus a zsidó faj karaktere által meghatározott kulturális viselkedés” TAKÁTS, *Genus migrans... i. m.* 258–260. Ha visszaidézzük Eötvös Károlynak a tóban való fürdés kapcsán felvázolt teóriáját a „lónemzet” (= magyar) és „juh-nemzet” (= német, zsidó) különbségéről, máris nyakig benne járunk a korszak etnikum-orientált magyarázat repertoárjában. Az azonban, hogy „[...] a turizmust ebben a társadalomtörténeti keretben társadalmi utánzásként is [értsd: asszimilációs célzatú, kulturális hasonulásként – R. D. Sz.] is lehet értelmezni [...]” (Uo. 262) nem újdonság az utazás kultúrtörténetében. „Az új gazdagok igyekeznek levetni a nyárspolgári szokásokat és átvenni a születési és szellemi arisztokrácia életmódját. Elsősorban az utánzás – írja Gyömrei Sándor – az a lelki jelenség, amely kimozdítja otthonából a vagyonos kereskedőt, a gyárost, a pénzembert és a polgári értelmiséget” GYÖMREI, *Az utazási kedv... i. m.* 130–131.

⁹⁸ „Szegény kálvinista diákok. No, ezek igazi utazók. Legátusok és szuplikánsok. Minden esztendőben elindul kollégiumából négy-öt száz ifju, s bejárja az ország nagy részét. S hogyan járja be? Gyalog.

nak hangsúlyozására⁹⁹ és a Dunántúl erényeinek újabb, retrospektív sorjázására.¹⁰⁰ Másfelől a szöveg elbeszélője itt nyilvánítja ki legerőteljesebben (történeti perspektívába helyezve, a valós 1875-ös utazás cselekményétől eltávolítva, példázatként mintegy): a haza szeretete számára egyet jelent a haza ismeretével. „Mert a hazát szeretni kell. Mindennél jobban és örökké. Am aki hazáját igazán nem ismeri: igazán nem is szeretheti. Már a régiek is tudták. »Ignoti nulla cupido.« Ami körülbelül azt jelenti magyarul: Hogy szerethessem én azt a leányt halálig, akit nem ismerek?»¹⁰¹ Emellett a jurátusok nyári túrája kapcsán felhívja a figyelmet (nem függetlenül persze a teleologikus végponttól: a nemzeti eszme felülkerekedéséről, az 1848-ban bekövetkező forradalom célképzetéről)¹⁰² a megismerés, az útra kelés lélekgazdagító jelentőségére, a *Bildung*ban betöltött szerepére. „Látni, figyelni, észlelni, lelket gazdagítani, eszmék és érzések kincsét gyűjteni, egész élet számára az emlékezet gyönyöreit megszerezni

Az apostolok lovain és módjára. Hátán háza, kebelén kenyere. Ott hál, ahol megesteledik, ott lakik jól, ahol szívesen látják. Bejárja az egész vidéket. Megmássza hegyeit és sziklavárait, fürdik vizeiben, bebukkan rengetegeibe, ismeri csárdáit, összeszedi népdalait, megrakodik minden tájnak költészetével, bölcs és vidám mondásaival, tarkabarka példabeszédeivel. S amikor visszatér kollégiumába: lelkét és tudását ott kicseréli társaival” Eötvös 1909, 129.

⁹⁹ „Mi magunk se ismerjük önhazánkat. Még magyar utazó sincs Magyarországon. Széchenyi, Wesselényi is csak idegen országokon járt; Gorove, Szemere, Pulszky is csak a külföldet utazta be. Fényes Elek munkái is csak üres, hivatalos adatokkal telvék. Alig van bennük élet; *költészet és népleírás* semmi. Népünk lelkéről, nemzetünk szelleméről senki nem beszél. Mintha a vármegyék viszályain kívül nem is volna magyar világ” [kiemelés – R. D. Sz.] Uo. 128.

¹⁰⁰ „A felső-tiszai jurátusok szerencsésebbek voltak.

Ők túl a Dunát választották ki. Sohase látta közülük egy se. A tüneményes Balatont csodás regéivel. A zordon Bakony rengetegét, ahol éppen most mult el Sobri, de lábainak nyoma még meleg, s híres kalandjainak hagyományai még forrók. Az istenek és a költők által fölszentelt Csobáncz és Tátika várát, a délceg Badacsonyt, amint mosolyogva nézi magát a Balaton tükrében, s a fejedelmi Somlyót, amint büszkén emeli fel koronás fejét a Marczalnak és Kemenesaljának ködbe vesző, messze síkjain. És túl a Duna nagyjai, a nemzet ragyogó vezetői! Deák Ferencz az ő kehidai magányában, a nagy költő, Kisfaludy Sándor az életnek alkonyán már sümegi remetelakában, és Széchenyi, a legnagyobb magyar ott a Fertő partján, czenki kastélyában!

Oda menjünk! Ezeket lássuk! Ezekben van együtt a múltak dicsősége s a jövőndő nagysága, fénye, ragyogása!” Uo. 130–131.

¹⁰¹ Uo. 123.

¹⁰² „És mégis mennyi erőt látok én e hét ifjuban, mennyi dicsőséget nevükön!

Érezték, hogy új ég, új föld támad fejük fölött és lábuk alatt.

Érezték, hogy más a honfi kötelesség ma, mint volt eddig. Ne csak merengjünk a multnak dicsőségén, ne csak védelmezzük az eltűnt idők korhadó alkotásait, ne csak átkunk és imádságunk szálljon ellenségeink ellen, hanem alapítsuk meg a jövőndőt, szerezzünk jogot és szabadságot a népnek, lelkesedést a nemzetnek, s szegezzünk fegyvert, éleset és súlyosat, az ellenség ellen.

Még szellő se mozdult, még sejtelem se támadt: lesz-e valaha még a magyarnak függetlenségi harca valamikor? Az a hét ifjú még honfi ábrándokkal s ifjúkori pajzánkodásokkal töltötte ideje nagy részét, de már ott, Somlyó várának omló falai közt hét honvéd volt ő testben, lélekben. Csak azt nem tudta: mikor kerül rá a sor.

Majd négy év múlva, jurátus urak! Négy év múlva!

Hanem addig is: »Hazádnak rendületlenül...«” Uo. 205–206.

csak ily utazással lehet¹⁰³ – írja, és az is beszédes, hogy a balatoni körútjuk során Sümegyet is meglátogató nebulókat az Eötvös írásában következetesen kultikus hangon megjelenített,¹⁰⁴ már idős költő, maga Kisfaludy Sándor döbbsenti rá hazájuk beható ismeretének a fontosságára.¹⁰⁵

Miként a jurátusok nyári felfedező körútja is, a *Bildung* elengedhetetlen részeként jelenik meg mint követendő példa Eötvösék balatoni utazása – jóllehet utazóink nem fiatalok, 1875-ben már jócskán benne járnak a férfikor nyarában – a szó szoros értelemben ugyancsak nem nevezhető *turisztikai* motivációjúnak. Célja a haza megismerése, nemzeti tartalmú közösségi élmény létrehozása és a lélek nemesítése. Az egyik oldalon tehát a negatívan értékelt turizmus, amely alkalmi, szórakoztató célzatú, magánélményekhez kötődő, és a 19. század második felében már riasztó tömegesedés jellemzi, hiszen a szélesebb (például női vagy akár alsóbb társadalmi rangú) közönség számára is nyitott. A másik oldalon pedig a valódi utazás, amelyet – Takáts József szóhasználatával – „[...] időbeli tartósságával, az utile célelvével, a férfi utazóval és a politikai közösség (a nemzet) perspektívájával jellemezhetjük”.¹⁰⁶ A Balaton körbeutazása és megismertetése Gyulai Pállal, valamint erdélyi tudós barátaival – és így sejtethetően az Eötvös által kilátásba helyezett, ám végül meg nem valósult erdélyi kirándulás¹⁰⁷ – innen nézvést cseppet sem magánélményekből indul ki, és nem is csupán azok kialakítására törekszik, hanem közösségi célja van: a nemzeti identitás formálása, ráismerés a hazára, önmagunk megtalálása a tájban. Így a fenti idézetekből úgy tűnik, a szöveg – hiába helyesli elméletben a Balaton turizmus általi népszerűsítését és a vendégek növekvő számát – ugyanezt a követendő magatartás, a „turista-lét” ellentétéként tételező attitűdöt várja el a Balaton mindennemű látogatójától.

Eötvös Károly szövegeiben tehát a Balaton felvirágoztatása csak akkor lehet üdvös, ha nemzeti érdeket szolgál, idegen minták nélküli belső fejlődés eredményeként alakul ki. S ha mindenáron turisztikai célokat elégit is ki, közönsége legelső sorban a művelt magyar emberek, a „magyar nemzet” kell, hogy legyen. A tőkés kapitalizmus (ezen belül a kereskedelem és az idegenforgalom), illetve általában a modernizáció

¹⁰³ Uo. 135.

¹⁰⁴ Ennek részletes elemzését lásd: RADNAI, *Kisfaludy Sándor portréja... i. m.* Lásd még: NÉMETH G., *Egy vidékies... i. m.* 218.

¹⁰⁵ EÖTVÖS 1909, 194–195.

¹⁰⁶ Takáts a kontextus rekonstrukciójához (Arany László tárgyalt bírálatának ellentétpárjai mellett) gróf Teleki László 1806-os értekezését (*A magyar nyelv elmozdításáról buzgó esdeklései Gróf Teleki Lászlónak*, 1806) használja fel. TAKÁTS, *Genus migrans... i. m.* 264–265.

¹⁰⁷ „– Jól van, Miklós, segítünk a bajon. Te elhurczolsz engem Tordára, Kolozsvárra, megmutatod a tordai hasadékot, s megtanítasz, miként kell készíteni a kolozsvári káposztát és tordai pogácsát, s hol terem a pojník és batul? Így is lesz pihenőd. Azután én elviszlek téged túl a Dunára, s megmutatom a Balatont. Elvisszük Gyulai Pált, Salamon Ferencet, Szász Károlyt, Szilágyi Sándort is, erdélyi barátainkat, lássanak világot valahára ők is. Így is lesz pihenőd.

Erdélyi utunk és pihenőnk sohase jött létre, de a Balaton körül csakugyan utaztunk, úgy, ahogy megállapodtunk. Szász Károly elmaradt, helyette Szentirmay József lett a társunk” EÖTVÖS 1909, 230–231.

kérdéseit érintő részletek nem titkolt kételyről tesznek tanúbizonyságot, amely a balatoni turizmus állapotára és lehetséges fejlődésére nézve is meghatározzák Eötvös kötetének Balaton-képét. Miként az *Utazás a Balaton körül* és *A balatoni utazás vége* az általuk reprezentált terek alapján értelmezhetőek egy alapvetően rurális karakterű és archaikus-patriarchális magatartásformákat sugalló balatoni táj megalkotását célzó kísérletként,¹⁰⁸ úgy a turizmus megítélése kérdésében felmutatják az ettől eltérő, más társadalmi csoportokhoz (nagyfokúval rendelkező városi polgársághoz, kereskedők-höz, iparosokhoz) kötődő térhasználat kritikáját.

Összegzés, kitekintés

Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* I–II. és *A balatoni utazás vége* című kötetének tematikus, a Balaton-vidéki fürdőturizmus reprezentációjára fókuszáló elemzése több tanulsággal és tovagondolásra érdemes következtetéssel szolgál. Ezek egyrészt kifejezetten a Balaton irodalmi megjelenítésével és turizmusának kulturális beágyazottságával, másrészt Eötvös Károly szövegvilágával kapcsolatosak.

Először is a Balaton-kötetek ilyen szempontú elemzése jól jellemezte, mennyire nem volt magától értetődő a tó mentén lassacskán kialakuló és intézményesülő fürdőturizmus kulturális „sajáttá tétele”, a nemzetépítésben történő elhelyezése, valamint milyen eltérő megszólalási formák által valósult meg a tág értelemben vett turizmusról való beszéd, akár egyetlen szerző különböző szövegeiben is. E regionális vonatkozású társadalomtörténeti folyamat további alakulásának felvázolásához érdemes lenne megvizsgálni a későbbi, főként az 1920 utáni megváltozott történelmi szituációban, a magyar táj „újrafelfedezésének” időszakában¹⁰⁹ született Balatonnal kapcsolatos szövegeket. Annak feltérképezése, hogy az 1920–30-as évek újfajta (revizionista) nacionalizmusában milyen elgondolásokat forgalmaztak a Balatonról az azt témájukká tevő szépirodalmi és ismeretterjesztő művek¹¹⁰ vagy akár az ekkoriban működő

¹⁰⁸ Erre a legszemléletesebb szöveghely, ahol az elbeszélő antropomorfizálja (s ily módon egyben nemzeti értelemben karakterizálja is) a tájat: „Csakugyan csodálatos a látás onnan. [...] napkelet felé föltáru a Lesencze völgye és az Eger patak völgye. Itt pedig örök ragyogásával s égi illatával mosolyog a nézőre a szépség, az arány, a szüntelen változat s a magyar lélek hagyományainak s képzeletének minden varázsa. Istennek egyetlen tökéletes szinköre ez. Ott játszanak előtted a természetnek s a nemzettörténetnek s a magyar népéletnek ünnepi alakjai. Öreg családapákként Haláp, Szentgyörgy és Badacsony, nyalka legényként a gulácsi és tóti és hegyesdi csúcsok s csaták járta hősökként Csobáncz és Szigliget várai. És a falvak és nyalka tornyaik, a zöld vetések, vidám patakok, a malmok és sorban álló farendek a völgyeken s a sugárzó szőlők és nyaralók a hegyek oldalán. Mintha ők nyújtanák, ők tárnák feléd a női báj minden örömet, vidámságát” Uo. 186. [Kiemelés – R. D. Sz.] Eötvös Balaton-köteteit, mint a Balaton nemzeti tájként való karakterizálását részletesen elemeztem korábban, lásd: RADNAI, A *'Magyar tenger'...* i. m.

¹⁰⁹ POMOGÁTS Béla, Bevezetés = *Magyar Dunántúl. Művelődéstörténeti olvasókönyv*, összeáll. POMOGÁTS Béla, Pécs, Pro Pannonia, 2007, 7–8.

¹¹⁰ A Balatonról szóló szövegek exponenciális növekedését csak néhány címmel fémjelvezve: Wlassics Tibor szerk. *Balatoni kalauz* (1925); Váth János: *A kövek között* (1941), *Halásztűznél* (1937);

balatoni sajtótermékek,¹¹¹ rávilágíthat arra, hogy milyen reprezentációk élnek tovább a 19. század után, mik változtak, és melyek azok, amelyek a mai napig meghatározzák a Balaton-vidék önképét és a róla való gondolkodást.

Eötvös Károly munkássága kapcsán a balatoni turizmus fejlődésének irodalmi megjelenítése leginkább politikai eszmetörténeti szempontból jelentéses. Azon megszólalási módok, stratégiák felfejtése, amelyek Eötvös Károly szövegeiben megjelentek a modernizáció és azon belül a turizmus értékelése kapcsán, rávilágít arra, hogy a kiegyezés utáni magyar liberalizmus politikai érvrendszere miképp vált a század utolsó harmadában egyre konzervatívabb beszédmóddá.¹¹² S ugyanígy, az általam vizsgált 1900 és 1909 között született szövegegyüttes problémakezelése – leginkább a második kötet hosszan idézett lezárása – kiválóan megmutatja (esetünkben a fürdőturizmus vonatkozásában is), hogy milyen kételyek és kihívások elé állították a századvég társadalmi változásai (a tőkés középosztály megerősödése), valamint új politikai irányjai (például a szocializmus vagy az agrárius szerveződések)¹¹³ a kossuthi és a deáki politikán pallérozódott magyar nemességet. Bizonyosan izgalmas következtetésekhez vezetne Eötvös itt vizsgált szövegeinek érvelési stratégiáját szintézisbe hozni egyéb, politikai és életrajzi jellegű szövegeivel, amelyek érintik a századvég legfontosabb politikai „korkérdéseit”: a nemzeti eszme érvényesítését, a munkásosztály helyzetét, valamint az állam és az egyház viszonyát.¹¹⁴ Eötvös ugyancsak fontos életrajzi írásai mellett a jelentősebb politikai beszédei is megjelentek két kötetben (*Harcz a nemzeti hadseregért*, 1906; *Harcz az alkotmányért*, 1909), politikai szerepének, újságírói munkásságának és képviselői praxisának kritikai igényű eszmetörténeti értékelése azonban még várat magára. Bizonyosan érdeklődésre tarthat számot e politikai beszédek eszmetörténeti kontextusba helyezése, amelyhez – kissé távoli és túllontúl speciális témája ellenére – jelen tanulmány kérdezőmódja, problémafelvetése is adalékul szolgálhat.

Sebestyén Gyula: *Mosolygó balatoni emlékek* (1935); Lukács Károly: *A Balaton* (1931), *Utazás a Balaton körül. Siófoktól Siófokig* (1947); Sziklay János: *Balatonunk egészségügyi, gazdasági és turisztikai értéke* (1928), Sziklay János szerk. *A Magyar Tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában. Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások. 1933–1940* (1940); Margittay Rikárd: *Balaton. Tájak – emberek* (1943).

¹¹¹ *Somogy Vármegye Hivatalos Lapja* (1882, 1904–1942), *Balaton Kurír* (1933–44), *Balaton Szemle* (1942–44), *Zalai Közlöny* (1925), *Zalai Magyar Élet* (1940–44), *Zalamegyei Ujság* (1920–44), *Zalai Összetartás* (1944–45).

¹¹² „A század első két évtizedének új, izgalmas, mozgósító erejű eszméi antiliberális (s általában anti-kapitalista) eszmék voltak, melyeknek hívei nemcsak elutasították a liberális álláspontot, de elavultnak is tekintették. Azok, akik ragaszkodtak a liberális hagyományhoz [...], kulturális háborúra kényszerültek a »radikális ellenkultúrával« szemben, amelybe Ady, a *Nyugat*, a *Huszadik Század*, a szociológia és a pszichoanalízis iránti rajongás, Marx és Nietzsche egyidejű kultusza egyként beletartozott, s e kulturális háborúban szellemi pozíciójuk fokozatosan konzervatívvá alakult” TAKÁTS, *Modern magyar... i. m.* 100., lásd még: 80.

¹¹³ Uo. 75–77.

¹¹⁴ Uo. 86–87.